

ШЫН

№ 93
(13368)

2013 чылдың
АВГУСТ 13,
вторник
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Найысылалда

«АЗИЯ» АЖЫТТЫНГАН

Көдээ ажил-агый барааннары садар «Азия» төп август 10-да байырлыг езу-биле ажиттынган. Девискээрин херимнеп улгаттыргаш, соодукчулар, деңзилер дээш, садыглаарына чугула дериг-херексел-биле бүрүн чаагай-життынган павильоннарлыг рыноктуң ажылгала киргени-биле сайгарлыкчыларга болгаш Кызыл хоорайның чурттакчыларына Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Самойлов Монгуш байыр чедирген.

Хоорай чурттакчыларының эът, «зиг-хан» хереглээнде баргаш, айдан алыр садыг серилери рган чер ам таныттынар хире нес. Ында садып алыкчыларның егелделерин болгаш бүгү сани-арлыг дүрүмнери сагып тургускан ыг 44 павильоннар база 50 чай-ы сады-майгынарны бар. Садыг-ын удуруткучулары ажылды-т кырынга тургузуп аар дээш-үрүнден деткимче манавайн, элини алганын көдээ ажил-агый-ды демдегледиле. Септелге, чаа-жылдыг ажилдарында чамдык-дир кылыр чүүлдер ам-даа-р болбайн канчаар. Ынчалза-а садып алыкчыларның болгаш-гарлыкчыларның чаа рынокка, н ниити тургузуунга сеткили-рышканы илдең. Таарымчалыг-ильоннарже база орай күске-дир ажилдаар майгынарже-ээ езугаар сайгарлыкчыларны-ап тур бис деп, «Азия» КХН-ниң-ектору Солаан-оол Викторович-ы чугаалай-дыр.

Байырлалдың хүндүлүг аалчыла-ың бирээзи, Кызыл хоорайның-ээлекчилер хуралының депутады-с Кыргысович Чүлүмүнүн чаа-ттынган рынокка хамаарыштыр

Аржаандан сайгарлыкчы угбашкылар Оюмаа, Алена Монгуштар.

санал-бодалы:

— Көдээ ажил-агый барааннары садар «Азия» төптүн ажиттышыны — хоорайжыларга езулуг белек. Ол Кызыл хоорайның база оон долгандыр көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге, хууда малчыннарга кончуг улуг деткимче болур. Рыноктуң чаагайжылдыгын кол удуртуп турар «Азия» рыногунуң чингине директору Олег Дамдын-оолович Кыргыстың бот-идепкейжи тура-со-руун маңаа айтыры албан. Рыноктуң баш удур төлөвилелин — павильон-нарның чижек-үлегерин чураш, техниктиг чепсек-биле дерилгени база чырык коштурар ажилдарны боттарының акша-хөреңгизи-биле чорудуп турар. «Азия» КХН-ниң

удуртулгазының рынокту ажит-каны сайгарлыкчыларга көдээ ажил-агый барааннарын доктаа-мал садарына эптиг байдалды тургузуп турар. Дыштаныр хүн-нерниң садыглаашкыннарын база маңаа организаастаар дугайында ажилдарны чорудары көрдүнүп турар. Тыва Республиканың Чазаа, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы база сайгарлыкчылар ни-тителелин төлээлери боттарының акша-хөреңгизи-биле инвестицияны шуудадып, Кызылывиска чаа туду-ларны, чоннуң амыдыралына улуг ажык-дузалыг ажил черлерин тур-гузуп, чаагайжылдып турар сайгар-лыкчыларынысты деткип турар бис. Хоорайыныстың сайзыралына улуг

идигни бээр кижилеривис сайгар-лыкчылар болганда, оларның ажил-ижиниң деңгели база түңнелдери — бистиң чедишкыннеривис-тир. Чоннуң көдээге кылган-бүдүрген бараанна садып ап турары дээр-ге боттарыныстың шынарлыг, холумак чок эт, сүдүвүс, оон кылыгларны деткип турарының демдээ болур.

Чаа ажылгала кирген дээр хире эвес, чаңгыс-даа хос майгын арттырбайн ээлзэн садыгчыларның аразынче сонугал кирдим. Рес-публиканың шупту булуңнарындан келген сайгарлыкчыларның бараан-нары бар болду. Сүттен, эъттен, ногаа-чимистен болбаазырадып кылган чаагай чөмнөр бодунуң аяныг хевири-биле «мени ал, мени чи» дээнгиз. Буска быжырган ман-чы-хуужуунуң база шиштээң эттиң чыдындан чүгле чаа суу сайыраар. Сайгарлыкчыларның майгынарны эргий кылаштап тура, Би-Хем ко-жуунуң Аржаан сумуздан келген Монгуш фамилиялыг сайгарлыкчы угбашкыларны сонугай бердим. Олар суббота санында Би-Хем ко-жуунуң Аржаан сумуздан келген көдээ ажил-агый продуктуларының садыг-делгелгезинче кээп турары-дыңнатты. Манчы-буузазын эзип, сүт продукциязын савалап турар кыстарың рынокка хамаарышкан үнелели мындыг: «Шаандан тура ады алгаан, Тывага баштайгы көдээ ажил-агый продуктуларының сады — «Азия» рыногунуң деңгелин бе-дидип, улам таарымчалыг кылдыр калбарты кылып турары кончуг эки-дир. Чараш-даа, арыг-силиг-даа-дыр. Ам-даа сайзырадыр боор дээрзинге идегеливис улуг».

Алдыңай Ховалыг, шиштээң эт кылып турар сайгарлыкчы:

— 1990 чылдарда этти холук-саалааш, шиптеп өөренип алган мен. Бо ажилымны шуудадып, бүдүрген бараанымны садып эгелээримге амыдыралымга элзэн дөгүм болган. Садыглаар доктаамал черим чок болгаш, чамдыкта бергедежи бээр мен. Ам бо чаа турум рынок-туң ажиттынганына өөрүвес аргам чок. Хууда сайгарлыкчы кылдыр тургустунуп алган ажилымга уругла-рым база дузалажы бээр. Шиштээр этти мөөңү-биле малчыннардан хүлээп ап турар бис. 1 килограмм хаван эддиниң өртээ 280-300 рубль, оон 5 шишке быжырган эт болур. Бир шипте эттиң өртээ 150 рубль боор — деп тайылбырлады.

Бай-Тайганың ус-шевери, 25 харлыг Альберт Ендан теректен чаап кылганы тос-карактарын, деспилерин садып тур. Оон чугаа-зы-биле, доктаамал садыглаар олут чок болганындан янзы-бүрү ярмар-каларның ужу-кыдыныга кыстынар ужурга таваржыр. Садыглаар чер тыптыр-даа болза, оон хөлезизи аар болур. Бо рынок ажиттынары-биле меңээ, база мен ышкаш сайгарлык-чыларга, чогумчалыг байдал тыптып келди деп өөрүшкүзүн чажырбады.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Чуруктарны gov.tuva.ru-дан алган.

Дыштанылга төвү

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп губернатор төлөвилели-биле бир дугаар бүрүнү-биле боттандырган төлөвилелге Кызыл кожуунда аныяк сайгарлыкчы Владимир Бадый-оолдун ажитканы тен-нис залдыг дыштанылга төвү болур. Ол бодунуң эжикирин август 10-да ажыдып, чонга, ылаңгыя аныктарга, бараан бооп эгелзэн.

Кызыл кожуун чагыргазының даргазының экономика болгаш өнчү-хөреңги талазы-биле оралак-чызы Алдын-Мерген Ховалыгның демдеглээни-биле алырга, аныяк сайгарлыкчы бодунуң азаашкынын тудуп, шупту ажилдарны хуусаазын-да күүсеткен. Ынчангаш төп үзүкте-лишкин чокка ажилдап, чурттакчы чонга шынарлыг ачы-дузаны чеди-рер дээрзинге бүзүрел улуг. 2013 чылдың төңүзүңге чедир кожуунга «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүл-гө» деп губернатор төлөвилелин иштинде ам-даа сес төлөвилелдерни боттандыраар. Ол дээр-ге Каа-Хем суурга чуртталга-коммунал ачы-ду-зазын чедирериниң, Кур-Чер суурга сүт болбаазырадырының модульдуг-цегиниң, Элегес-Аксинга хлеб бол-гаш кондитер кылыгларының база автосервис ачы-дузанының, Ээрбек-ке демир-дестен кылыглар бүдүрү-лгезиниң, Шамбалыгга ыяштан материалдар бүдүрериниң, Кара-Хаакка ногаа, картофель аймаан тарып өстүрериниң база Чербиге кат-чимис продукциязын үндүрери-ниң төлөвилелдери-дир.

Сукпак суурда дыштанылга төвү-нүн бажының тудуу 2012 чылдың сентябрьда эгелзэн. Сайгарлыкчы Владимир Бадый-оол ажил-херээ-ниң дугайында мынчаар чугаалап турар: «Эгезинде бодунуң акша-төгерим-биле кылыптар боор мен деп бодаан мен, ынчалза-даа бол-байн барган. Массалыг информация чепсектеринден база Интернеттен Тывада эгелеп чоруур сайгарлык-чыларга грантылар барын билип алдым. Чүгле бизнес-төлөвилелди ажилдап кылып алырга, күрүне-ден саң-хөө деткимчезин ап болур. Таптыг-ла ол үеде «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилелди чарлаан. Шупту документи-лерим белең болганындан теннис залы ажыдар дээн күзел-бодалымны дет-кээң. Кызыл кожуунуң чагыргазы база Тыва Республиканың Чазаа азаашкынын күүседип, төптүн тудуун акшаландыраы-биле дуза-лаанынга дыка өөрүп тур мен. Мен база оларның бүзүрелин шыңзыдар дээш шыдаар шаам-биле кызып ажилдааш, азааным-биле август айда ажитканым бо. Бо төп чүгле меңээ эвес, суурууска ажыктыг. Сукпакта Культура бажынындан аң-гыда, чоннуң баар чери чок турган. Чон маңаа кээп ажыктыг дыштанып алырынга бүзүрөп турар мен. Төптү улам сайзырадырының дугайында бодалдарым бар. Теннис залын ту-дуп турувуста-ла чон кээп, бильярд залын, чөөн чүктүн дайынчы хеви-лериниң залын, фитнес-залды ажы-дарын сүмелеп турду. Оон алгаш көөрге, чоннуң сонуггалы бар».

«Азияның» ажиттышының үзүндө.

РФ-тин Президентизинин бүрүн эргелиг төлээзи биле Тываның Баштыңы регионнуң хөгжүлдезинин чаарттырган программазын федералдыг эрге-чагыргага таныштыра

Эрткен неделяда РФ-тин Президентизинин Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Виктор Толоконскийн Тывага чораанын түннел хуралынга ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол Тываның социал-экономика хөгжүлдезинин талазы-биле ТР-ниң Чазаа тускай программаны белеткеп турарын дыңнаткан.

Ону Шолбан Валерьевич күзүн РФ-тин Чазаның хуралынга камгалаар деп планнап турар. Ол программа дээрке чүгле немелде акша-хөреңгини шынгаздыр сорулгалыг эвес, а регионнуң сайзыралынга хамаарыштыр ийи чергениң эрге-чагыргазының аразында планнар болгаш хүлээлгелер талазы-биле дугуржулга болур. Виктор Толоконский оон мурнунда дег, Тываны болгаш оон Баштыңын деткип, келир үениң күрүнө программаны ажилдап кылырынга дузалажырын чугаалаан. Ынчалза-даа ук программа чүгле сорулгаларны салыр эвес, а оларны күүседиринин тодаргай механизмдерин ыяк тодараткан турар ужурлуг.

«Бир дугаарында, демдеглексеп каар чүүлүм, республикада көскү өскерлишкинер бар-дыр. Тывага хөй эвес келген-даа болзумза, сайзыралдың бар-чогун дораан билип каар мен. Регионда хөгжүлдениң базымнары илден-дир. Маңаа хөй чижектер чугаалавас мен. Оларны Кызыл хоорайга, кожуун төвүнге чорааш, караам-биле көрүп, кожууннар төлээлери болгаш Тываның хөй-ниити палатазының кежигүннери-биле ужуражып чугаалашкаш, билдим. Мында ниити, бир демниг

ажыл бар дээрзи билдингир. Ынчангаш республиканың удуртулгазынга, депутаттарга, муниципалдыг тургузулганың баштыңнарынга, организациялар даргаларына четтиргенимни илередир-дир мен. Шолбан Кара-оол РФ-тин удуртукчулары база РФ-тин Чазак кежигүннери-биле кады ажилдажылга талазы-биле кончук идепкейжи, кызымаккай кижжи. Кайы-даа сайытка баарга: «Ш. Кара-оол кээп чорду азы ТР-ниң Чазаның Даргазының дилээ езугаар күрүнениң Баштыңының даалгазын алдывыс» — деп чугаалаар чүве.

Регионче инвестиция курлавырлары инфраструктура-даа, социал-даа адырларже кээп турар дээрзин бөгүнгү илеткелдер бадыткады. Оларның хемчээли эвээш эвес. Эмнелге албан черлеринче барбаан-даа болзумза, чаартылга программалары ында база өөредилге адырларында эки талаже өскерлишкинерни берген деп бүзүрүп тур мен. Чонга чуртталга бажыңнары туттунуп турар. Бүдүн микрорайону-биле. Ынчангаш федералдыг ведомстволар Тываже кичээнгей салбайн турар деп чугаалап шыдавас мен. Республиканың талазындан шупту болдунар аргаларны ажылгаарын кызыдып, удуртукчулар Москвада кабинеттерден ыравайн, чогуур шиитпирлерни чедип ап турарын база демдеглевес аргажок. Бээр сайыттар доктаамал кээп турар. Чүгле Тывага хамаарышкан бедик деңгелдиг шиитпирлер хүлээттинген. Ынчалза-даа байдалды үндезини-биле өскертири амдыызында болдунмайн турар».

Президентинин төлээзи келир үениң

Ужуражылга үезинде.

программазынга эң кол черни ээлээр ужурлуг демир-орук тудуунга хамаарыштыр чугула чүүлү чугаалаан: «Тываның сайзыралын чаа чадаже үндүрүп, дүрген шимчедиринге демир-орук тудуу эң чугула болгаш чаңгыс эки арга дээрзин эрткен үш чылдан артык, бөгүн эки билип тур мен. Бир эвес чүк сөөртүлгезинин хандырылганың таптыг аргазы чок болза, экономика сайзыралы турбас. Республиканың бюджетинин тургузуунга таарымчалыг өскерилгелерни чаңылчаан адырлар кирип шыдавас. Оон уржуундан бюджеттен дашкаар чоруп-ла турар бис. Бо талазы-биле шупту сорулгалар шиитпирлеттинген деп болбас. Чүге дээрке мындыг улуг хемчээлдиг транспорт магистралының тудуу долузу-биле хууда инвесторун, сайгарлыкчы чоруктуң күүседир ужурлуг хүлээлгези эвес болгай. Бо оруктуң тудуун инфраструктура

хөгжүлдезинин сорулгазы кылдыр көөрү чугула. Оон артында чүгле хөмүр-даш чыдымнарын сайзыралы эвес, а тудуг, көдээ ажил-агый, көдээ ажил-агый барааннарын болбаадыр адырларның сайзыралы турар ужурлуг. Адак сөөлүнде, таарымчалыг ажил-чорудулга моон хамааржыр. Бир эвес быжырымчалыг транспорт коммуникациялары, чижээлээр, Кызылга бүзүрелдиг аэропорт чок болза, инвестор бээр келбес. Өскээр чугаалаарга, демир-орук тудуунун төлөвилелин чугулазын чүгле чер иштин шынгаздыр азы сайгарлыкчы чорук-биле холбаштыр эвес, а республиканың ниити инфраструктура сайзыралы-биле быжыг харылзаштырары ужуртукалыг. Ынчангаш маңаа шуут аңгы билишкени негетинер».

Виктор Толоконский биле Шолбан Кара-оол күрүнө программазының белеткелинин талазы-биле

маңаа хамаарылгалыг федерацияларга хуралдар эрттирдугайында саналдаарын дугур Оон иштинче демир-орук тудуу энергия объектилеринге, федералдыг оруктуң угланкынын өскертиринге, Кызыл аэропорт комплекзинин чаарзын уламчылаарына хамаарыштыр адырларны чаази-биле чогуур шиитпирлерни хүлээри Оон аңгыда В.Толоконский Саң-хөө яамызынга Тываның жет хандырылганың талазы бодунун саналдарын кирип, тыртыр деп планнап турар: «Тывага порт-биле чедери нарын, чардары каш катап хөй, ырак регион хамаарыштыр ажилды ниити зиннерге даянып тургаш, тургучулдуг эвес. Ол-ла трансферт Тываның улуг девискээрде тургаш ажи-төлдүң санының көзү база өске-даа байдалдарны бадыткап тургаш, санаары чогуур болгаш Тываның чуртталга бүзүрүгө хамаарыштыр бодунун хандырылганы шын эвес ажилды тынып турар деп удурунун саналдарны тургуспас. Тус чурттап, оон чидиг айтырыглары бичии-даа болза, сиңиккен кижилерни дүрүмнерге канчап-даа дөңсөө, ынчангаш оон байдалы көрүп чөптүг эвес дээрзин билир».

Виктор Толоконский бир нече дугурунда бодунун болгаш ТР-ниң Чазаның аппараттарындан ачын бөлүктү тургузуп, федерацияларга хуралдарны белеткеп хемчеглеринин планын ажилдап кылгаш, аңаа база Шолбан Кара-оолга көргүзөр дугайында даангы берген.

Виктор Толоконский:

«Тывада калбарган коммунал тудугнун хемчээлдери мени кайгатты»

Ол дугайында Россияның Президентизинин Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Виктор Толоконский Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы суурже албан ажылы-биле чорааш, үрелиншик байдалында турар ЧЭТ-ти солугур ужурлуг амгы үениң котельнаязын тудуу-биле тодаргай танышкан соонда медеглээн.

«Коммунал хандырылга талазы-биле калбарган тудугларның хемчээли, шынал-ла, улуг-дур. Улуг эвес бичии суурга бүгү-ле инженер коммуникациялыг, амгы үениң дериг-херекселдиг чаа котельнаяны төлөвилээн регионнар эвээш. Коммунал инфраструктураны чаартырыңче хары угда чартык миллиард рубльди үндүрүп турары — кончук

улуг түң-дүр. Ынчаар чүгле улуг хоорайларда кылып турар. Ол чүн илередип турарыл дээрке, котельная хөй чылдарда ажилдаар, суурнуң үр хуусаада сайзыраарына үндезин болур. Мындыг объектилерге график кезээде хайнышкынныг болур. Ам темпини кудулатпазы чугула. Ажилдар элээн каш сменаларга чорур болза эки. Болдунуп болгу дег бүгү чүүлдерни хары угда кылыры чугула» — деп, бүрүн эргелиг төлээ медеглээн. Виктор Толоконскийн база Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун киржилгези-биле ажилчын хурал дорт-ла тудуг шөлүңе эгелээн. Объектиде ажилдарның чоруп турарының дугайында капитал тудуг эргелелинин начальниги

Александр Свинцов, хүлээничи организация — КХН «Тудуг-сервистин» удуртукчу Юрий Гаврилов, дериг-херекселдерни тургузуп, эптеп турар — КХН «Эльм» участогунун начальниги Виктор Зеленин олар илеткээнер. Тудугчуларның бүзүредип турары-биле, амгы үеде баштайгы чаада турган элээн хөй айтырыглар шиитпирлеттинген. Эргежок чугула бүгү белеткел ажилдары кылдынган. Котелдарны эптеп тургускан, оларны чылыды шывар ажилдар доостурунун кырында, ыш үндүрер хоолайы

тургузар ажилдар чоруп турар. Бажыңның кол өзөз белең, будуп турар. Чижек-биле, 10 хире хонгаш котельнаяны бараанын дуглап болур. Оон-биле чергелештир чылыг трассазында, шлак үүрмектээр салбырда ажилдар чоруп турар. Август 12-ден эгелеп хөмүр-даш шыгжаар складты кылыры эгелээн. Капитал септелге эргелелин база тудугчуларның санаашкыннары-биле бо чылдың сентябрь 20-ге чедир котельнаяны ажылгалга кирир.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун медеглээни-биле алырга, Хову-Аксының котельнаязы республикага эң чугула объект бооп турар. Ынчангаш республиканың эрге-чагыргазы чээли акша-хөреңгизи-биле туттунуп турар тудугнун үе-шаанда акшаландырышкынын шиитпирлээр дээш болдунар-ла аргаларны ажылгап турар. Республиканың парламенти немелде акша-хөреңгини тускайлап бээринин дугайында айтырыгны чугаалажып көөр, ынчалза-даа дотациялыг бюджетке ол аар чүктешки бооп турар. Россияның Чазаның Даргазының оралакчызы Аркадий Дворковичинин республикага кээп чораанының үезинде салдынып турган — суг дамчыдылганын тудуунун акшаландырышкынын талазы-биле айтырыглар артып турар. Виктор Толоконский федералдыг төп-биле кады ажилдажылга эңне дээштиг деткимчени көргүзерин аазаан: «Мен ам безин элээн каш даалгаларны бердим, оон иштинде силернин медеглеп турар айтырыглар талазы-биле. Россияның Чазаның, Саң-хөө яамызынче республикага немелде акша-хөреңгини тускайлап

Хову-Аксында ажил-агыйжы ужуражылга.

бээринин талазы-биле дилег киририм чугаажок. Ам чугула чүүл — чедир деңзилевээн, өөренип көрбээн чүүлдерин артпазы болур».

Дорт-ла тудуг шөлүңе объектини кириринин хуусааларын тодараткан. Чеди-Хөл кожуун чагыргазына болган хуралга Виктор Толоконский: «Бөгүн бис сентябрь 15-ке чедир 100 хуу бүрүн белеткелдиг турар сорулганы салдывыс. Сентябрь 20-де хереглекчилерге чылыг чок болуру — бөгүн бистин тодарадып турары-ыс графикти үрээни кылдыр көөр апар. Ол чедип алдымас дээрзинге чигзиним чок. Республиканың удуртулгазы база бүгү ведомстволар сонуургалдыг, демниг ажилдап турарына бүзүредим. Объектиде профессионал кадрлар

ажылдап турар, ынчангаш амгы үеде ажилды организаастаары база планнаашкындан хамаарып дүр. Чагыкчы болгаш хүлээничи организациялар кол күшүн төлөвилелди күүседирер мөөңнөп, каттыштырарын болду эки. Кожуун чагыргазына база дуг яамызына объектинин болу бүгү суурнуң чаагайжыдылганы кичээнгейни салырын сүмелеп мен. Чуртталга бажыңнары шиитпирлеттинмээн айтырыглар бүгү ажилдар, бүгү система доозулган турар ужурлуг. Хемчө дашты үезинде чедирген турар хандырган турар ужурлуг. Амгы ажилга кандыг-даа үзүктелишкени болдурбазы чугула.

Долаана САЛ...

Чылыг четкизинин тудуу.

«АРЖААН» БАЗЫРЫЫНГА ААЛДАП БАРГАН

Студентилер-биле ужуражылга үезинде.

2001 чылда Тывага К.В.Чугуновтуң удуртулгазы-биле чоруткан археологтуг казыышкыннар бичии республиканы бүгү делегейге диниридипкенин билдир бис. Оон бээр-ле казыышкыннар эки түннелдерлиг болуп, археолог эртемниглерни шуут-ла кайгаткан.

Би-Хем кожуунуң девискээринде делегейниң аңгы-аңгы чуртундан келген студентилерниң ааннар шынаазы-2013» археологтуг майгын лагериниң ажылында уламчылап турар. Аңаа Президентизиниң Сибирь Федералдыг округта бүрүн эргелиг элчизи Виктор Александрович Толоконский Тывага сургакчы-

тайылбырлады. 3-4-даа базырык бар, кижилер бүрүзү чепсек-херекселдиг чай чок ажилдап турлар, оларга В.Толоконский айтырыглар салырга, ажилдавышаан харыылап олурдулар. Мында даштыкы студентилер орус дылды эки шигээдип алганын эскердим. А келген даргаларны Ак-Хөл чанында базырыктар-биле таныштыргаш, ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт херектериниң яамызының сайыды У.С.Ондар майгын лагерьже чалаан.

Лагерьниң девискээринде майгыннарны чурум-чыскаалдыг тургускан, долгандыр арыг-силег, шупту чүве таарымчалыг. Ооң-биле чергелештир информация төвүнде телевизорну тургускаш, өөредилгелиг лекцияларны, угаан оюннарны

турар агаар-бойдузун чуртунга баргаш сонугадып чугаалаарын чагаан. Оон ыңай Кызыл — Курагино демир-орук тудуунуң төлөвилели Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кончук улуг ужур-дузалыг бурунгаар хөгжүлдө-дир деп, ол демдеглээн. Даштыкы чурттардан студентилер боттарының төрзүн черлериниң дугайында база таныштырганнар. Соңгу Америкадан келген студентиниң орус дылды өөренип алганын В.Толоконский онзалап көрдү. Оон-даа өске даштыкы чурттардан келген студентилер хөөмейни кайгал ханмаанын, тыва дылга онзагай сонугалын база илереткеннер. Тыва студентилер мурнундан Москвада өөренип турар Менги Долаан аныяктар форумунуң талазы-биле айтырыгны тургускан. Бо студент 4 дугаар курста, дээди өөредилгениң эртемни чедип алгаш, Тывага ажилдаар, археологтар лагеринде чаа келгенин кысказы-биле таныштырды. Россияның студентилеринге форумнар кайда-даа эртип турар болгаш моон-даа сонгаар ооң хөгжүлдезинге деткимчени көргүзерин В.Толоконский чугаалады.

Би-Хемниң девискээринде Аржаан суурнуң чанында Хааннар шынаазындан хаан биле кадынның кавай чевээн казып тыпкаш, бүгү делегейниң чонунга бараалгатканының дугайында лагерьде келген студентилер улуг сонугал-биле чугаалаар болдулар. Көшкүн амыдыралдыг бурунгу өгбелеривис үнелиг эртинелерин болгаш бедик культуразының онзагай демдектерин биске арттырган, ынчаарга бо онзагай херечилерни Интернет четкизинден-даа эвэс, бодунуң караа-биле көөр арга бисте бар деп, Шолбан Валерьевич онзалып чугаалады. Ооң соонда студентилер аалчыларга ужурашканын өөрүп четтиргенин илереткеннер. Лагерьниң удуртукчулары аалчыларга Орус география ниитилелиниң чаңгыс аай хевин белекке сөңнээр. «Аалга келген кижилер аяк шай ижер» деп ужурашканын аалчылар сагывышаан, байырлашканын чорутуус. Археологтар биле студентилер базырыкка казыышкын ажылын уламчылавышаан, эрте-бурунгу төөгүнүң материалдарын дилеп тывары солун-даа, берге-даа.

Россияның география ниитилели бүгү-делегей ужурашканын Тываның этниктиг культураны салгалын болгаш кайгамчык чараш бойдузун камгалап арттырырга үлүг-хуузуун кирип турары өөрүнчүг. Азия төвүнде бичии Тываже катап келир күзелин илереткен студентилер хөй болду.

Анисья ТЮЛЮШ.

Чуруктарны gov.tuva.ru-дан алган.

Бүгү Россияның, регионнар аразының, регионнарның хөй-ниити каттыжышкыннарынга Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының секретарының хөй-ниитиниң хайгаарал комиссиязының тургузуунче кордакчылар депшидериниң чорудуу эгелээниниң дугайында дыңнады.

2008 чылдың июнь 6-да №76-ФЗ «Албадал-биле тудуп турар черлерде кижилерниң эргелерин хандыраарына хөй-ниити хыналдазының база албадал-биле тудуп турар черлерде турар кижилерге деткимче көргүзериниң дугайында» Федералдыг хоойлуга дүүштүр 2013 чылдың август 16-дан эгелеп Тыва Республиканың хөй-ниитиниң хайгаарал комиссиязының тургузуунче кордакчылар депшидериниң чорудуу эгелээрин дыңнаттым.

Хөй-ниитиниң хайгаарал комиссиязының тургузуунче кордакчылар депшидеринге Тыва Республиканың хөй-ниити каттыжышкыннары киржирин база 60 хонук дургузунда Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының секретары Е.П.Велиховтуң адынга адаттыглан федералдыг хоойлуда көрдүнгенин езуугаар чогуур билдиришкенин база документилерни чорударын саналдадым.

Россия Федерациязының субъектилеринде хөй-ниитиниң хайгаарал комиссияларының тургустунарының чурумунуң дугайында медээни база хөй-ниитиниң хайгаарал комиссияларының кежигүнүнче кордакчыларны депшидериниң талазы-биле сүмелерни Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының сайтында салган: <http://www.oprf.ru>.

Харылзажыр телефону: 8 (495) 221-83-63 доб2043.

Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының секретары Е.П.ВЕЛИХОВ.

М-54 — амыдыралдың оруу

Красноярск край, Тыва Республика болгаш Хакас Республика талазы-биле күрүнениң автоорук хайгааралының девискээрлер аразында эргелелдиниң начальнигиниң оралакчызы Федор Семенов республикага инспекция хыналдазы-биле келген. Ооң-биле Тываның Баштыңы ужурашкан.

Чурттуң кожа үш девискээрин Россияның кызыгаарына чедир харылзаштырып турар М-54 орукта байдал дугайында ийи удуртукчу ханы чугааны кылган. Чоннуң «Амыдыралдың оруу» деп адай бергени М-54 магистральды эки байдалга тудар, бо

орук Тывага социал-экономиктиг улуг ажык-дузалыг болзун дээш чогуур хемчеглерни алырын Федор Семенов дыңнаткан.

М-54 орук-биле хамаарышкан республиканың ажил-херектеринге кичээнгеилг болганы дээш аалчыга Тываның Баштыңы өөрүп четтиргенин илереткен.

Интернет-«кайгалдар»

Тываның чурттакчызы херээжен кижилер Интернет дамчыштыр бир эр-биле таныжып алган.

Кончук-даа эптиг-ээлдек, харындаа мырыңай бай-шырак хевирлиг эр болган. Эрге-чассыг чагааларны бижип, бодунуң чуруктарын-даа чорудуп берген. Таныжынче чоокшулап, Россияга чурттаар дээн шиитпирин илередип, бодунуң идик-хевин аар өртектиг үнелиг белектер-биле кады чорудупканын ол Интернет дамчыштыр дыңнаткан. Аар өртектиг үнелиг белекти алырда, акша төлээриниң дугайында интернет-дыңнадылар ооң соон дарый улай-улай келгилээн.

Интернетте таныжының чорудупкан белээ дээш Интернет дамчыштыр төлээн акшазы 1 миллион рубль чоокшулай бээр, бистин чаңгыс чер-чурттууус херээжен кажар кижилерниң ол-мегезинге алзипканын ам-на билип кааш, полицияга хомудал, билдиришкенин келген.

Интернат дамчыштыр ядараан кижилер бистин республикада база бар апарган.

Интернет-«кайгалдарга» мегелетпейн, Интернетке мегелээр дээн оралдажышкыннар дугайында полицияже дораан дыңнадып, кичээнгеилг болурунче хамаатыларны республиканың ИХЯ катап-катап сагындырып тур.

Чаа ном — «Чайзат»

Республикада билдингир журналист Галина Дулушова Маспык-оолдун «Чайзат» деп аттыг ному чырыкче үнген. «Шын» солунга үнген 40 ажыг чечен чугааларның автору ук номда беш рассказы кириген. Өзек чогаал кылдыр амгы үең хайыраан боду — Кара биле Седиптиң ынакшылының дугайында чечен чугааны салган. Номнуң саны — 500. Амгы үеде Галина Маспык-оол каяа-даа парлаттынмаан «Тая биле Джоя» деп ийис тыва уруглар дугайында тоожуун чырыкче үндүреринге белеткеп турар.

Галина Маспык-оол

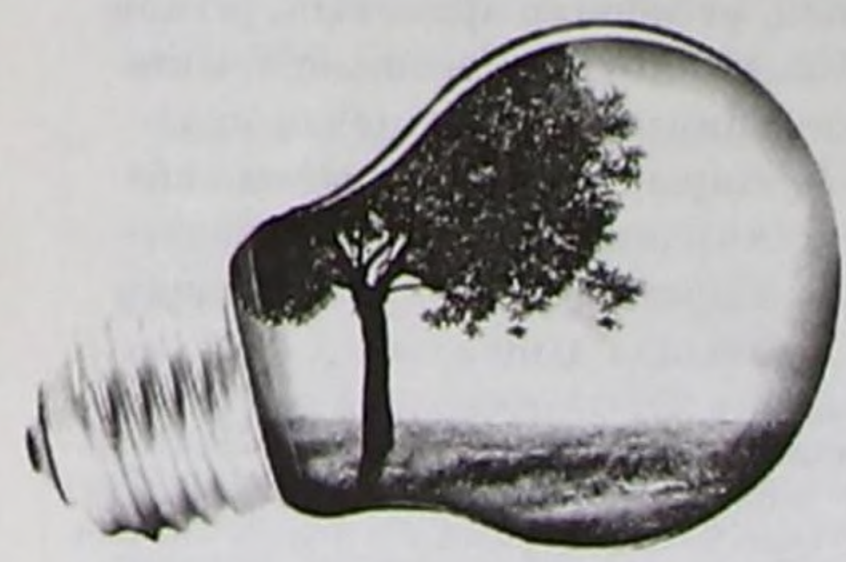
Чайзат

«Аржаан» базырында 3-кү сезоннуң студентилери.

кынының үезинде бүгү делегейге ат-сураглыг апарган «Хааннар аазы» базырыктар девискээринде Тываның Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол-биле археологтарның ажылы-танышканнар. Олар баштай-ла суурнуң чоогунда базырыкта дилээшкын ажилдары кылып археологтар биле студентилер аага доктааганнар. Хааннар шынаазының тыңгыктарын арга-дуржулгалыг археологтар келген аалчыларынга ажилдары көргүзүп тургаш, аңаа-биле таныштырганнар. Студентилерниң аразында уруглар-биле эки «Эки» деп тывалап чедирге, харызынга ТР-ниң Даргазы Ш.Кара-оол чымчак орус дылга чугаалады. Ол студентилер чанында тыва оол олурун эскерип кааш, чулай бээримге, мени танып чыгып. Лагерьниң 2-ги ээлчээниң аразында ужурашканын ТКУ-студентизи Субудай Сундуй улаштыр бо сезонда база калган. Базырыктың кырын-караңгыларын казып уштурун ол

эртирип турары солун, оон ыңай Интернетке кирип болурун аргазы бар. Археологтуг казыышкыннар дугайында Тываның археология экспедициязының начальниги А.В.Семенова аалчыларга Тываның база бир эртинезиниң дугайында видеороликке көргүзүп тайылбырлады. Тыва чурту, чүгө Сибирьде эвэс, Россияга болгаш делегейге билдингир, алдын, мөңгүнүг хаан, кадын чевээ, агаар-бойдузу, чер иштинде казымал байлактары-биле онзагайын Виктор Александрович сонугал-биле көрүп, магадал демдеглээн. Оон улаштыр лагерьде найыралдың одаа кылдыр долгандыр борбак ыяштарны сандайландыр тургускан шөлге аныяктар-биле ужуражып, оларның салган айтырыгларынга тодаргай харыылап, ажит-чажыт чокка чугааны чоруткан. Делегей чергелиг кады ажилдажылга чепшээржилгени болгаш бот-боттарының аразында найыралды быжыглаарын, аңгы-аңгы чурттардан келген студентилер чаа-чаа эш-өөрлүг болурун болгаш тывызык оранның чараш бойдус чурумалын, хүн бүрүде өскерлип

КАМНААРЫ — хүн бүрүнүн дүрүмү

Чуртталга-коммунал ажыл-агыйының талазы-биле электри хандырылгасы, суг, чылыг хандырылгасы, канализация дээн ышкаш чурттаарында таарымчалыг байдалдар бистиң бажыңнарывыста тургустунган. Оон артында чеже кижиниң ажылы, күжөннишкиннери барын шупту билир бис.

Ынчангаш ажылгаан ачы-дузаларывыстың өртөөн төлөөрдөн аңгыда, оларны биске чедирип турар улустун күш-ажылын үнелеп, хүндүлээри чугула. Суг, электри, чылыгны камналга чок, херээ чок черге төтөчөгөп чоруур кижикан-даа бедик культууралыг кылдыр санаттынмас. Энергия хереглелиниң хемчээли улгадырга чаа-чаа чидиг айтырылгар тыптыла турар: бойдуска чүктешки көвүдөп, бойдус курлавырлары эвээжээр, оон түннелинде чурттуң нинти сайзыралы доктаар. Оон уржуундан сөөлүгү үедө «энергияны хереглээриниң культууразы» деп билиг тывылган. Бо талазы-биле делегей, чурттар, субъектилер чергелиг тускай программаларны, хемчеглерни доктаамал ажылдап, херек кырынга боттандырып турар. Ынчалза-даа маңаа кижикан бүрүзүнүн киржилгези, кириген үлүү чок болур болза, ажылдың үрө-түннели дээштиг болбас.

Чурттакчы чонга энергия курлавырларының камналганының дүрүмнерин күүседир берге эвес, ону чүгө хүн бүрүнүн чачылчаан чуруму кылдыр доктаадып алыр. Дүрүмнер дугайында хөйү-биле чугаалап турза-даа, оларны база катап сагындырары чүүлүг боор.

Электри, чылыг энергиязын база сугну камнаары дээрге таарымчалыг байдалдан ойталаары эвес, а чурттакчы чоннуң амыдыраарына чугула байдалдарны шын ажыглаарының хандырылгасы болур. Камнаар дизе, хереглеп турар ачы-дузаларывыстың хемчээлин санап билер ужурулг бис. Ону чедип алырда, бажыңнарга изиг, соок сугларны, электри, чылыг энергиязын, газы санаар херекселдерни тургузары чөптүг.

Чылыг энергиязын камнаары

Соңгалар болгаш эжиктерниң хос черлеринден (40-50 хуу), подвал, чердактарны ханаларындан (20 хуу) база даштыкы ханалар (30-40 хуу) таварыштыр дыка хөй чылыг чарыгдаттынып турар. Радиаторларны иштики, даштыкы талалары арыг болза, чылыг бээр улам көвүдээр. Олар хөй чылдар дургузунда ажыглалдың түннелинде хирленип, артынчылар-биле тырып, чылыг хамаанчок, сугну безин эрттирбестей бээр. Ынчангаш оларны аштап-чууру чугула. Бо ажылды эргелел компаниязы чорудар. Чылыг дамчыдар херекселдерни каасталганың плиталары, панельдери азы көжеге пөзү-биле дуглаанда,

чылыг бээр 10 хуу эвээжээр. Радиаторларны үстүг дозу-биле будуур болза, чылыг бээр 8 хуу эвээжээр, а цинк холумактыг ак будук ажыглаанда, чылыг бээр 3 хуу көвүдээр.

Эжиктер болгаш соңгалар өттүр халас чылыг чарыгдаттынып турар болганда, оларны эки чылыглап азы шуут солааны дээр. Одалга радиаторларының артында хананы чылыг чайынналдырар материалдар-биле шывары ажыктыг. Кыш бетинде соңга чылыглаар деп тургаш, оон шилдерин доктаамал чүп турганы дээр. Соңга болгаш эжиктерни чылыглаарда тускай материалдарны ажыглаар. Шилдээн балконнар база ийи каът кирер эжиктер халас чылыг чарыгдалын 10 хуу эвээжедир.

Электри энергиязын камнаары

Электри энергиязын чуртталга бажыңнарында янзы-бүрү таварылгаларда ажыглап турар. Чылдан чылче амыдыралга ажыктыг дериг-херексел көвүдээн тудум, энергия хереглели база улгаткан. Бажыңга херек техника аймаа электри энергиязының «узуткакчызы» апарган. Электрилик плиталар, хеп чуур, аяк-сава чуур машиналар, компьютерлер дээш, оон-даа өске техниктиг дериг-херекселдер эң хөй энергияны «чип» турар. «Манаашкын чурумунга» -даа салып каан техника аймаа электри энергиязын дөмей чарыгдар дээрзин сагындыраалы. Ынчангаш дериг-херекселдин бодунда «ажылдадыр-өжүрер» деп кнопкаларны ажыглап азы розеткадан өжүрери таарымчалыг. Ажыглавын турар херекселдерни электри четкизинден өжүрүп, розеткадан уштуп турар болза, электри энергиязының хереглелин бир чылда 300 кВт чедир эвээжедип болур. Мобильдик телефонну октаар херекселди телефон чокта-даа, розеткага арттырып каарга, ол электри энергиязын халас чарыгдал турар.

Электри энергиязын камнаарының кол дүрүмнери:

Аш-чем белеткээрде

— кылын болгаш дески дүптүг саваларны ажыглаар. Плитаның конфорказының хемчээли саваның дүвүнден улгатпас ужурулг. Шупту сава аастыг болур. Аас чок савага чем белеткээрге, энергияның хереглели үш катап улгадыр. Дүрген-хайындырар ыяп турар болза эки, ынчан кижиниң күжү, акшазы, үези хөйү-биле камгалаттынар.

— чылыдарының температуразын ажыглаар. Аш-чемниң хевирлериниң хөй кезин (быжырган, чаазы-биле доңурган база белен чыгы) изитпээн духовкага салып болур. Мындыг таварылгада электри энергиязының чарыгдалы 10-15 хуу эвээжээр.

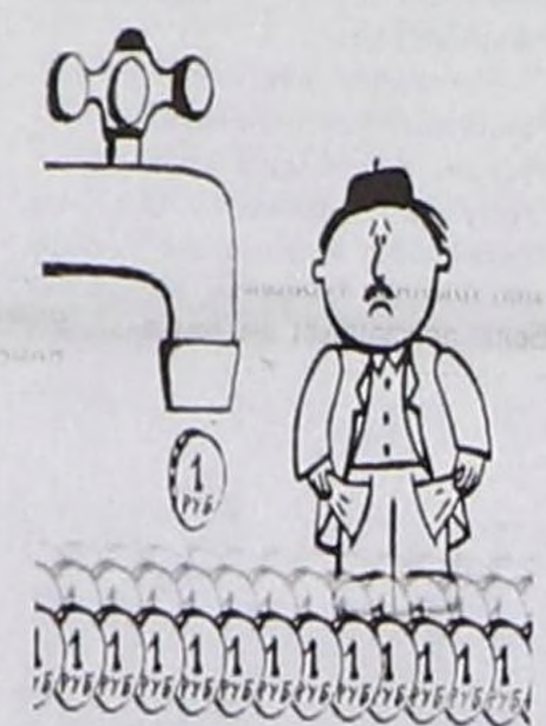
— плита үрелиишкиннерлиг болбас ужурулг. Чарык-чириктерлиг, дөгдөгүргү азы чылыдар кезектери хирлиг плита багай ажылдаар, түннелинде хөй энергия чарыгдаттынар. Плитаны солуп болур аргаларны көөр. Шай ижерде, электрилиг хөнекти ажыглаар. Чем белеткээрде оон хемчээлин база канчаар белеткээрин барымдаалап, таарымчалыг аргаларны ажыглаар. Чижээлээрге, хөй эвес порцияларны эргизерде, белеткээрде, чылыдарда микроволновканы ажыглааны дээр.

Соодукчуга чемни шыгжаарда

— соодукчуну кухняның эң сериин кезээнге, аргалыг болза, даштыкы хана чанынга тургузар. Ону плита чанынга тургузары шуут хоруглуг. Соодукчуну кадар 30 градус чедип турар

температуралыг өрээлге тургузар болза, оон энергия чарыгдары ийи катап көвүдээр.

— соодукчуну бодунуң таарымчалыг температурлуг чуруму — кадар 5, доңурар кезээниң казыыр 18 градус болур. Температура чурумун бир градуска улгаттырарга-ла, энергия чарыгдалы 5 хуу көвүдөп турар. Дүрген доңураарының кнопказын чүгө аажок херек апарган үедө ажыглаар, чүгө дизе бо таварылгада электри энергиязының чарыгдалы 30-55 хуу көвүдээр. Соодукчуну эжиин база доңурар кезээн удаа-дараа ажытканда, энергия чарыгдалы 15-20, а эрги соодукчуларга 50 хуу чедир көвүдээр.

— соодукчуга шыгжаан аш-чемниң чылыг ишкири бедик болганындан, оон иштиниң температуразы дес-дараалашкак болуп, компрессор ында-хааа ажылдаттынар. Ынчангаш соодукчу доктаамал долу турар болза эки. Соодукчуга сооваан паш-сава шыгжаары шуут хоруглуг.

— соодукчу дошталы бээрге, ону дүрген эргизер. Кылын дош аш-чемни доңураарына шаптыктаар база хөй энергияны чарыгдарын негээр.

Сугну чылыдар

Суг чылыдарда эң хөй энергиязын хеп база аянчуур машиналар чарыгдал. Оларның чарыгдалдарын ка эвээжедип болурул?

— Машинаны бүрүнү долдурар;

— эң таарымчалыг чур шилир. Идик-хепти хирленге аайы-биле аңгылаар. Ш хирленмээн болза, баш буручурундан ойталаар. Шын чурумну тургузуп, чугдунган б электри энергиязының чарыгдалы 30 хуу көвүдээр.

Чырыдылга

Чырыдылгаже эле энергиязының чарыгдалы кан даа аажок улуг. Оран-сава турбааныңарда, халас чы чарыгдалын болдурбаңар. Балгалаттың чүгө чамдык кези өскээр чугаалаарга, точк чырыдылганы ажыглааны д Амгы үениң энергия кам лампаларның өртээ улуг болза, электри энергиязы чарыгдалын эвээжедип, ч өртээниң орнун дуглаптар. Чай бүткен чырыдылганы иделке ажыглаар (чырык өңнүг көжеге шывылгар, ханалар, соңга адаккы эргиннеринге хөй чечектерни тургузар). Хир соңгалар чайгаар чырыдылган хуу эвээжедир.

Сугнуң камналгасы

Бир дугаарында сани техниказының болгаш хандырылганың дер херекселдин септеп чурумчу Хөй кезинде суг куруг чег агып турар, чижээлээрге, кран дЗамдылап турда, ол дээр — чаңгыс хонук дургузунда литр азы бир айда 720 литр крандан төктүп турда, хонук 144 литр, айда 4000 литр, туалет бактан төктүп турда, хонук 2000 литр, айда 60000 литр анаа агып турар. Ынчангаш шагның негелделеринге дүүш сугнуң чарыгдалдарын эвээж техниканы тургузары чүүл Хирлиг аяк-саваны крандан агып турар суг адаанга чуурга, суг аяк чуур чүүлүн чарыгдалы катап көвүдээр. Оон орнунга биле долдуртунган раковина аяктарны чүп, чайып кааптар таварылгада суг чарыгдалы катап эвээжээр.

АВТОРДАН: кажан к бүрүзү харысалгалыг бол чүгө бодунга таарымчалы бодабайн, ниити бажыңың Чер планетавыстың курлавырда төнчү чок эвес деп чүүлду уг билип, энергия камналгасы хамаарыштыр үстүндө айытты дүрүмнерни сагып, оларны бүрүнүң амыдыралының чай чок кезээ кылдыр доктаа болза, кижилерниң талазын эң уjur-уткалыг, ажыктыг болур дээрзи билдингир.

«БЕЛ» АРЖААНДА

Бай-Тайга кожуунун девисээринде «Бел» аржаан — республиканың делгерей аржааннарының бирээзи. Чай дургузунда аңаа янзы-бүрү кожууннардан улуг-биче назылыг чүс-чүс кижилер дыштанып, кадыын сегидип ап турар.

Бо чайның шириин болгаш астыг болганын уржуу-биле, аштайгы аржаанчылар «Белге» аржаан 10 үезинде кээп эгелээн. Аржаанның ажыдышыкы 7 ай 23-те эрттирген. Байыр-кежээни Кызыл-Даг суурнуң чурттакчызы, ат-сураглыг шевер, даш чонукчузу Көгел ая, суму чагырыкчызы Петр аялдар дээш, өскелер-даа орнастажып, идекпейлиг кижилер. Ол хуннун дургу-

нап доозупканын соонда дурт-сынын, мага-боттун деңзизин, хан базыышкынын, чүрек согушкунун, ханда кислородтун кайы хире барын, өкпениң, шыңганнарның байдалын, нерв системаның тестилер аргазы-биле хынаары дээш, оон-даа өске шинчилелдерни кылып турары. Оон аңгыда аржаанчыларның ортузунга айтырыг — хары ажилды база чорудуп турарлар.

Бис аржаанда чамдык дыштаныкчылар-биле чугаалажып аргалыг болган бис. Олар боттарының үзел-бодалдарын, ук аржаанга келген сорулгаларын илереткеннер. Чижээ, Кызылдан келген бир ава төрүмелинде ДЦП-лиг 9 харлыг уруун ийи дугаар чыл «Белде» эккеп турар. Оон түнчелин уруун ажаап чоруур ава дыка чүлдүгүнүп

«Бел» аржаанда.

на янзы-бүрү спортчу маршаларны, конкурстарны эрттирген. Ук кезээниң бир он-аалазы — эң хөй «аржаан-стажыгларны» база илереткен. Ак-Довурактан келген Девисеер биле Мария Сүрүннер, Көгел Ондар оларның «Белге» аржаан алды чыл дургузунда аржаан келгени илерээн.

Ук аржаанда корум-чурум-тудуп, келген дыштаныкчыга эптиг байдалды тургузар ала. Бакуу Салчак башкарып турар. Аржаанчыларның культуру дыштанылганының айты — база көскү черде. Чижээ, чокта чаа чоннуң ынак ажызы Борбак-оол Салчак-концертин аржаанчылар ма-п көрүп, дыңнааннар.

«Бел» аржааны кандыг аргалары эмнээринге дузалаа-деп чүлдү ылавылаары. 2010-2011 чылдарда ме-на эртемнериниң доктору Ила Эрдыниева, химия эр-териниң кандидаты Кара-кыс чаа баштайгы шинчилел-эгелээннер. Оларның то-каны-биле алырга, хол-бут ш чүс аарыгларын, оон иш-бруцеллесту, полиартрит-кин-хырын, тыныш органна-н болгаш кеш аарыгларын-ринге ук аржаан тааржыр-н.

аваның аржааннарынга ачкы хевирлиг шинчилелдер-амчылаары-биле Тыва Рес-публаның эмчи-социал айты-рының болгаш удуртулга-эртем-шинчилел институту ажилды эрткен чылдан чорудуп эгелээн. Тускай бет-тинген бөлүк бо чылдың ын 5-те бодунуң ажилын аржаанга эгелээн. Шинчи-алүүнүң кежигүнү Б.Ч. Сал-дыңнатканы-биле алырга, 9-жа чедир ында келген ажыг аржаанчының 40-ин шинчилээн. Ол дээрке ки-аржаанга кирип эгелээри-турнунда болгаш аржаан-

турар. Уруунуң кылаштаары, шимченири көзүлдүр быжыгып турар болгаш чыл дургузунда грипптевээр. Келир чылын база кээр деп планнап турарлар.

«Бел» аржаанның эм шына-рынга хамаарыштыр база бир таварылганы дыштаныкчылар чугаалап бердилер: куду кожуундан кылаштап албас эр кижини машинага чүдүрүп эккелген, каш хонуп чоруй, ол кижини туттунуп кылаштай берген, чоруурда куруг колясканы машинага чүдү-рүп алган, а ол эр кижини машина кабиназынче бодунуң күжү-биле кире бергенин аржаанчылар көргөннер.

Аржааннарда эгелээн шин-чилелдерни аржаанчыларның хөй кезини чүлдүгүнүп турар болганнар. Аржаан бүрүзүнүң кандыг аарыгга дузалаарын, ар-жааннаарының чурумун ылаңгыя аныктарга билиндирери чугула дээн күзээшкенин уруг назы-лыглар илереткеннер.

«Бел» аржаанынга Санкт-Петербург хоорайдан Тыва-ның агаар-бойдузун, аржаан-сугларын, мал ажилдыг үндезин чонну сонуграп чоруур А. Хар-ченко аян-чорукчу база келген. Республиканың аржааннарында эгелээн шинчилелдерни таныш-тырарывиска «чугула-дыр» деп, ол үнелээн. «Боттарыңар ындыг ажилды кылбас болзуңарза, алызы барып, Москва, Питер азы оон-даа өске кандыг-бир хоо-райдан тускай эртемниглер ону кылып кааптар, түнчелинде олар улуг ажил кылганнар деп үнеле-дир боор чүве» — деп, бодалын аян-чорукчу илеретти.

Планнаттыг эмчи-клиник-тиг шинчилелдерни «Бел» ар-жаанынга 14 хонук иштинде чо-рудар болгаш август айның 18-те доостур.

Мая МААДЫР,

ТР-ниң эмчи-социал айты-рыларының болгаш удуртул-ганың эртем-шинчилел инсти-тудунуң ажилдакчызы.

Бистиң редакцияга хоо-чуннардан чагаалар хөйү-биле кээп турар. Ынчангаш оларның айтырыгларынга ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының социал хандырылга килдизиниң специалистери ха-рыыларны берген.

— Күш-ажылдың хоочуну деп атты ТР-ниң яамыларын-дан алган Хүндүлел бижии-биле ап болур бе?

Долгай Ондар.
Каа-Хем кожуун.

Хары:

— Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы силерниң «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырының дугайында бил-диришкенин өөренип көргөш, Тыва Республиканың 2006 чылдың июль 13-те «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырының негелделери-ниң болгаш чурумунуң дугайында №1891 ВХ-1 Хоойлузунуң 1 чүүлүгө дүүштүр «Күш-ажылдың хоочуну» атты ачы-хавыялары болгаш үргүл-чүлелдиг ак сеткилдиг күш-ажылын барымдаалап, дараазында кижилерге тыпсыр дээрзин дыңнадып тур:

1) ССРЭ-нин, РСФСР-ниң азы Россия Федерациязының хүндүлүг аттарын тывыскан, назылап кырааны, хөй чыл ажилдааны дээш пенсия тыпсырынга чугула ажил стажы бар болгаш албан черлериниң күш-ажылдың тергенин деп демдектер-биле шаңнаткан кижилер;

2) Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде азы назы четпээн тургаш, күш-ажыл чорудулгазын эгелээн болгаш эр улуска 40 хардан эвээш эвес база херээжен улуска 35 хар-дан эвээш эвес күш-ажыл стажыг кижилер;

3) Тыва Республиканың орден, медальдарлыг болгаш назылап кы-рааны, хөй чыл ажилдааны дээш пенсия тыпсырынга чугула ажил стажы бар кижилер.

«Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырда, дараазында документи-лерниң бодун болгаш хоолгаларын көргүзери чугула:

1. паспорт;
2. күш-ажылдың дептери;
3. шаңналы (дужаалы азы шаң-налдың бадыткал бижии).

Ынчангаш силерге дыңнады-рывис болза, тодаргай тайылбыр алыры-биле Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал полити-ка яамызының социал хандырылга килдизинче, 112 дугаарлыг өрээлче чедип келирин дыңнаттывис.

— Чаа сайыттың доктаалы-биле күрүне ажылынга 25 чыл ажилдааны дээш (орук чери, транспорт) пенсияга немелде төлевирилери ап каапкан, чү-ге? 2012 чылдың 6 айга чедир немелде төлевирил кылдыр 4-5 муң рубль ап турган пенсио-нерлерниң мурнундан.

А.Монгуш.
Кызыл хоорай.

Хары:

— Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарының болгаш Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының албан-дужаалдарының орнунга ажилдап турган кижилер-ниң күш-ажыл пенсиязынга немелде төлевирилери Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүне хама-аты ажилдакчыларының орнунга ажилдап турган кижилерниң чамдык социал магадылалдарының дугайын-да» № 205 чарлыгына дүүштүр 2012 чылдың май айга чедир төлеп турган.

№ 205 чарлыктың 2 пунктузу-биле тургустунган — күш-ажыл пенсиязынга ай санында немелде төлевирил Тыва Республикада күштүг

Пенсионерлерге чиигелделер

болуп турар ай санында шалың төлевирилге район коэфффициентин барымдаалап тодараткан назылап кырааны дээш Россия Федерация-зының хоойлужулгазының тургус-канындан күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээнден эвээш эвес болуп ужурулуг.

Республиканың бедик дотация-лыын барымдаалап база бюджет акша-хөреңгизин ажыктыг ажыглаар сорулга-биле Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазы-ның 2012 чылдың май 4-те «Тыва Рес-публиканың күрүне албан-дужаал-дарын болгаш Тыва Республиканың күрүне хамааты ажилдакчыларының орнунга ажилдап турган кижилерниң чамдык социал магадылалдарының дугайында» № 145 чаа Чарлыгы (моон соңгаар — № 145 Чарлык) хүлээп алдырган, ында күш-ажыл пенсиязы-ның хемчээлиниң санаашкыны-биле болгаш аңаа немелде тургустунган күш-ажыл пенсиязының хемчээлин-ден ажып турар алыкчыларга район коэфффициентин барымдаалап тодараткан назылап кырааны дээш күш-ажыл пенсиязының баазалыг кезээниң хемчээлинге немелде төлевирил дугайында дүрүмдө көрдүмээн.

№ 145 Чарлык езугаар Тыва Рес-публиканың күрүне албан-дужаал-дарын болгаш Тыва Республиканың күрүне хамааты ажилдакчыларының орнунга ажилдап турган кижилерге негелделелерни күштелдирген. Амгы үеде күш-ажыл пенсиязынга немелдени чүглө Тыва Республи-каның күрүне албан-дужаалыга ажил стажы 10 чылдан эвээш эвес болза, күрүне хамааты албанының албан-дужаалыга 20 чылдан эвээш эвес болгаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың күрүне шаңналдары бар улуска тургузар.

Пенсияга немелдени № 145 Чарлык езугаар күш-ажыл пенсия-зынга ай санында немелдени бээр талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының шийтпиринге үндези-леп тургузар.

Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалының болгаш Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының албан-дужаалыга ажил-дап турган кижилерниң күш-ажыл пенсиязынга немелде төлевирил чурумчудары-биле ажыглаттынмаан акша-хөреңгини школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң тудуунче угландыар.

— Мен дайынчы хөде-лишкенинниң хоочуну кижии мен. Каът бажында чурттап турар мен ышкаш хоочуннарга бажын, чылыг, чырык өртээн төлээрин канчаар көрүп каан чүве ирги?

Э.Саая.

Ак-Довурак хоорай.

Хары:

— 1995 чылдың январь 12-де «Хоочуннар дугайында» № 5 фе-дералдыг хоойлунуң 3 чүүлүнүң 1 пунктузунуң иштинде 1-4 пунктуларда айтылган улустун санындан дайын-чы хөделишкенинниң хоочунна-рынга дараазында социал деткимче хемчеглерин көргүзөр:

1) 1995 чылдың январь 12-де № 5 федералдыг хоойлунуң 23.2 чүүлүнүң дүрүмнеринге дүүштүр 2005 чылдың январь 1-ге чедир учетка туруп алган, чуртталга бай-далын экижидери негеттинип турар дайынчы хөделишкенинниң хоо-чуннарын федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизи-биле оран-сава-биле хандыар. 2005 чылдың январь 1-ге

чедир учетка туруп алган дайынчы хөделишкенинниң хоочуннары Россия Федерациязының чуртталга хоойлужулгазы езугаар оран-сава-биле хандырынар;

2) чуртталга бажыңнарының ээлеп турар нити шөлүнүң (комму-налдыг квартираларга — ээлеп турар нити шөлү), оон иштинде дайынчы хөделишкенинниң хоочуннарының өг-бүлезиниң кежигүннериниң, олар-биле кады чурттап турарларның 50 хуу хемчээлдиг төлевирил;

3) квартира телефонун бирги ээлчегде тургузары;

4) чуртталга, чуртталга-тудуг, гараж кооперативтеринче, садчы, огородчу болгаш дача коммерциялыг эвес хамаатыларның каттыкчышкын-нарынче кирип алырда колдаары;

5) айыттыг улус пенсияже үнер мурнунда үезинде хаара туттун-ган турган поликлиникаларга болгаш оон-даа өске медицина албан черле-ринге хандырылганы арттыары, а ол ышкаш федералдыг кадык камга-лал албан черлеринге (оон иштинде дайын хоочуннарының госпитальда-рынга) халас эмчи дузазын Россия Федерациязының Чазааның тургуска-ны чурум-биле, а поликлиникаларга болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң оон-даа өске ме-дицина албан черлеринге — күрүне магадылалының программаларының талазы-биле эмчи дузазын ээлчег чокка көргүзери;

6) Россия Федерациязының Ча-заа-биле тургустунган чурум езугаар протез-ортопедтиг кылыглар-биле болгаш протезтер-биле (диш про-тезтеринден аңгыда) хандыары. Дайын хөделишкенинниң хоочу-ну тургустунган чурум езугаар аңаа көрдүнгени хандырылганы протез-терин (диш протезтеринден аңгыда) болгаш протез-ортопедтиг кылыг-ларны бодунуң акша-хөреңгизи-биле садып алган таварылгада, аңаа 1995 чылдың ноябрь 24-те «Россия Федерациязында инвалидтерниң социал камгалалының дугайында» № 181-ФЗ федералдыг хоойлунуң 11 чүүлүнүң 6 кезээнде айтылган компенсация хемчээли ышкаш хем-чээлдиг компенсацияны төлеп бээр;

7) харылзаа, культура-чыры-дышкын болгаш спорт кадыкшы-дылга албан черлериниң ачы-дуза-зының шупту хевирлерин ажыглаары-биле, транспорттуң шупту хевирлери-ниң билеттерин ээлчег чокка садып алырынга колдаары;

8) ажилдап турар чериниң аайы-биле ажил берикчизиниң акша-хөреңгизи-биле мергежил билин бедидер болгаш эде белеткээр курстарга өөренири;

9) Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 10-да «Өөредилге ду-гайында» № 3266-1 Хоойлузу-биле айыттыг чурум езугаар күрүне аккредитациялыг ортумак болгаш дээди өөредилге албан черлеринче Россия Федерациязында бюджет системазының чогуур бюджеттер акша-хөреңгизи-биле өөренирде кон-курстан дашкаар кирери, а ол ышкаш чогуур шынзыдылга бижиктерлиг өөредилге организацияларының ке-зектеринче болгаш өөредилге албан черлеринче мергежил белеткелин эр-тери-биле, дайынчы хөделишкенин хоочуннарының санындан студенти-лерге, айыттыг өөредилге албан черлеринде өөренип турарларга Россия Федерациязының Чазаа-биле тургустунган тускай стипендияларны төлээри.

Шончалай ХОВАЛЫГ
белеткээр.

Волейбол, баскетбол...

«Спортту — бажыңнар ча...

Кызылдың чөөн талазында, «Пригородный» микрорайонун Паротурбинная кудумчузу, бажың 17-де, «Спортту — бажыңнар чанынче» губернатор телевилелин боттандырар сорулга-биле Паротурбинная кудумчузунда хоорай чагырга чериниң күжү-биле волейбол биле баскетбол шөлдерин септээш, турниктер болгаш өске спортчу дериг-херексел дерээн шөлчүгештерни база бичи уруглар ойнаар шөлчүгештерни тургузуп, ажы-төлге байырлалды кылган.

Уругларның спортчу болгаш чаштар ойнаар шөлчүгештерниң байырлыг ажыдышканын ол чок-кавының девискээриниң

уруглары чыгып келген. Оларга Кызылдың мэриязы танцы-самныг, ыр-шоорлуг концерт программанын бараалгаткан. Байырлыг ажыдышкын соонда чаш ажы-төл шупту чаа ойнаар шөлче тарай берген. А элээди оолдар, уруглар болгаш улуг улус аразында волейбол биле баскетбол маргылдаазын эрттирген. База ол ышкаш турниктерге болгаш брусьяларга «Street Workout» маргылдаага күжүн шенешкен.

Хоорай хуралының депутаты Людмила Тас-оолдун санап турары-биле алырга, кадык амыдыралды чорударын ажы-төлге кара чажындан тура-ла өөредир чугула. Бажыңнар чанында спорт — ол эң-не таарымчалыг арга. «Чурттап турар чериниң аайы-биле

эң-не бөдүүн спортчу дериг-херексел безин чүглө хууда күш-культура белеткелинге эвес, а бажыңнар чанының аразында эң-найырлыг харылзааны, кожа-хелбээ демни күштелдирер аргалыг. Ол аныяк салгалды багай салдарлардан чардыктырып, боттарының хостуг үезин чөптүг ажыглап билирин база массалыг спортче хандыкшылдыг болурунче идиг берип турар. Бо бажыңнар чанында спортчу командалардан тергин чемпионнар үнер» — деп, Людмила Тас-оол чугаалаан.

«Пригородный» микрорайон чеди спортчу комплексти тургузганда бар шөлчүгештерни септескен. Дериг-херекселдер тургузары кудумчузу, бажың 4 а, 10-да болгаш тиктер кудумчузунга база беш комплекстер тургузган. Бо хемчеглерже 868 муң рубль үнү.

Валерия

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тугуруктары.

Ойнаарга төгүл-ле!

Тыва эки турачыларның Ада-чурт дайынында аъттапганының 70 чыл

Эки турачыларның салгалдары болгаш тураскаал самбыралар

Ада-чурттуң халаптыг дайын-чаа-зынга тулчуп чораан өлүм чок өгбелеривистиң маадырлыг херээ кажан-даа уттундурбас.

Чаа-Хөл суурда Хүргүлек Тютюш Ширин-ооловичиниң адын эдилээн кудумчу бар. Ында Уран-Кыс Чөзүн-ооловна Делгер башкының бажыңыга дайынчының маны дашта атсынын оюп сиилбээн тураскаал самбыраны чок улугу, сумунуң, школаның удуртулгазы база школачылар байырлыг байдалга ажыдып каан. Хүргүлек Тютюш Ширин-оолович 1905 чылда Хереме сумузуңуң Урбун-Кашпалыңга төрүттүнген, Чаа-Хөлге 1955 чылда мөчээн, Кызыл-Дагның Ийи-Даг-Аразы хөөрүндө орнукушкан. Чалыы өйүндө Шагаан-Арыг эмнелгезинге санитарлап ажылчы базымын эгелээн. Оон фельдшер эмчи эртемни чедип алган. АРШ-ка аъттыг шериг полкуң эмнелгезиниң фельдшери тургаш, дайынче аъттанган. Лейтенант, эскадроннуң санитар салбырының командири. Держнодон эгелээш, 10 (он) эрес-дидим эки турачы санитар кыстары-биле дайын оруун эрткен. Дайзын-биле дорт сегиржип алышкынга чаңгыс эвес удаа киржип, маадырлыг чоруктарны кылган. Лейтенант Тютюш Ширин-оолович дайынчы кыстарының чаңгызын-даа «чидирбейн» удуртуп, оттук чаадан тиилелгелиг чанып келген. Кызыл Сылдыс болгаш ТАР Орденнери база хөй медальдар эдилекчизи. Өлүмнүг дайынче чорурда, 26 харлыг өөнүң ишти Бичен Самбыновна, үш харлыг база он харлыг назы четпээн уруглары-биле байырлашкаш, дайынче аъттанган турган.

Тураскаал самбыра ажыдышканынга белеткеп алган шүлүктөрн өөреникчилер чыылган чонга бараалгаткан. Бажың ээзи башкы Уран-Кыс Чөзүн-ооловна, башкылар болгаш

келген чок улугу сактышкыннарны кылган.

Тютюш Ширин-оолович биле Бичен Самбыновна 5 ажы-төлдү өстүрүп, эртем-билигге чедирген. Эң улуг уруу Доппай Александра Тулушевна 1931 чылда төрүттүнген, Чаа-Хөл эмнелгезинге назынында ажылдаан. Дамба Раиса Тулушевна уруу 1948 чылда төрүттүнген, Кызылга башкылап чораан, өөнүң ээзи Дамба Иван №1 СПТУ-га мастерлеп чораан, амгы үеде пенсияда. Оглу Хүргүлек Владимир Тулушевич 1951 чылда төрүттүнген, Шуурмакка назынында мал эмчилеп чораан, өөнүң ишти Сара Доклаковна-биле 2 кысты, 3 оолду өстүрүп кижизиткен.

Уруглары Хүргүлек Мария Тулушевна 1941 чылда төрүттүнген, башкы, база Санчай Надежда Тулушевна 1945 чылда төрүттүнген, банк шугумунга хөй чылдарда ажылдап, Кызылда чурттап чоруурлар. Ачазы дайындан келгенде, өг-бүлө Чаа-Хөл чанында хем кыдында хакастар сууржугажыңга чурттаан. Оон кезек үе эрткенде, Чаа-Хөл эмнелгезиниң эргелекчизинче шилчиткен, Чаа-Хөлгө көжүп келгеш чурттааннар. Сөөлүндө эмнелгеге дээди эртемниг Любимов эмчи келирге, ачазын Ак-Туругуң медпунктузунче шилчиткен. Ачазы аңаа ажылдап тургаш, ажы-төлүңгө күзүн алаактан ыт-кады чыгырар, чөдүлгө хереглээрде, ол кат алаак дургаар хөлчөк хөй турган. Ылаш хирээледир, чөвүрээ аразындан кара курттар (личинкалар) чыгырар, олардан кодуру база кулак шаашкаан эмнээр холуксаага ажыглаар турган. Ачазы Ак-Туруг суурнуң бөдүүн эмнелгезинге аппендицитти кезип эмнел база турганын уруглары сагынган.

1952 чылда Кызыл-Даг суурнуң эмнелге салбырынга ачазы томуйлаткан. Эмнелгениң бичи бажыңының бир бичи өрээлинге чурттап турганнар. Эмнелгеге божудулга салбырын немей ажыдарга, өг-бүлө бир башкының складын ачылап аңаа чурттаан. Шала чок чер кырынга ижик-дөжек салгаш, удуп, чыдып турган. Ол үеде берге-ле турганын уруглары сактыр.

Уруу Мария Тулушевна ачазы 1955 чылда эвес, а 1956 чылда мөчээн, ыңчан 6 класс

турганын, 7 класс дооскаш Кызылче өөренип чорупканын сактыр.

Дайынчыга тураскааткан самбыраны дуглап каан торгу пестү байырлыг байдалга ажыдар хүндүткелди, эки турачының хеймер оглунуң хеймер оглу, чараш, чалыы Хүргүлек Александр Владимировичиге берген турган. Тураскаалды ажыткан соонда самбыраның мурнунга эш-өөр, төрөл-дөргүл чурукка тирттирген.

Ыдык чевег

Хайлыг дайын... Сурмичи дээш тулчуушкунга Хайыралдыг тынын берген тыва оолдар Хары черниң акы-дунма хөөрүндө Кара бажын мөңгө салган удуп чыдар.

Дубно хоорай шивээзиниң баарында Тураскаалдыг чевег-хөөрде он тос эжер Ады-сывын маны дашта сиилбип бижээн, Алдар-адын мөңгөжидип бедик туткан.

Амгы тайбың, чаагай чолду чаалап берген Ада салгал, ие угу маадырларга Хүндүткелдиң езулалы үзүлбес-даа, Күдүк базып, чечектерни салып турар.

Аал-чурту Тывазындан аалчылар Алдай Танды довураан кээп аңаа чажар, Ак чемниң дээжизин ыдамнаарлар, Артыш кыпсып, чаагай чыдын айдызадыр...

Хүргүлек Тютюш Ширин-ооловичиниң өг-бүлезинге хамаарыштыр алырга, амгы үеде Чаа-Хөл суурда Эник Владимирниң күдээзи болур Мерген Владимирович Монгуш Чаа-Хөл кожунуңуң чагыргазында ажылдап чоруур. Межекей Саяна Владимировна — Чаа-Хөл керни. Александр Владимирович Хүргүлек — Чаа-Хөлде Сергей Климович Сандактың күдээзи.

Халаптыг дайынның маадыры, ада Тютюш Ширин-оолович база буянын ие Бичен Самбыновна (1918-1958) оларның ажы-төлүнүң салгалдары өзүп, көвүдөп, эртем-билиг чедип, амыдыралы кежик-чолдуг-ла болзунам.

Ындыг самбыраларны Чаа-Хөл кудумчуларында адын тывыскан дара беш эки турачы ачаларыңга ажы-төл удуртулгалар байырлыг байдалга алаан.

Сундуй Андрей Навачыганов уруу Чинчи Андреевна биле күдээзи ген Дозур-оолович Бегзиниң өг-бүлө бажыңыга 2009 чылдың май 7-де, ол октябрь 13-те Калбак Ховалыг Сергеев оглу Олег Калбак биле керни Маргарита Мадар-ооловнаның бажыңыңга ажыткан.

Сат Даваа-Самбуу Дамчатовичиге Зоя Идамчаповна биле оглу Сергей, Тулуш Дойнуровичиге оглу Максим биле ни Чажытмаа Савелийевна олар ажыткан.

Чаа-Хөл кожундан 20 эки турач тууга чоруткан, оларның аразы чалыы, чараш кыс база бар. Ол күдээрге 1923 чылда Урбун-Кашпалга түнген Норжун Кыргыз Балчыр-оолов 1915 чылда Чаа-Хөлгө төрүттүнген Ою Чизепейевна. Ол дайынчыларның аразы дөрт эрес-дидим дараазында экер эрлер дырлыгы-биле өлгөн, хайыралдыг кара хары черде мөңгө салган.

Базыр Монгуш Айыжиевич 1915 Ак-Туруга төрүттүнген, Дубно хоорай орнукушкан. Надаажып Монгуш Сангаак 1914 чылда Ак-Хемге төрүттүнген, Раджааган. Сандак Тютюш Шөмбүлов 1918 чылда Чаа-Хөлгө төрүттүнген, Ровно хоорайда ажааган.

Эки турачыларның ат-алдары кезеге уттундурбас-ла болзун. Маадыр катал-катал сактырга, оларга улуг хүн болгаш мөгөйг. Оларның кайда-даа шуткан чевеглери безин төөгүнүң турар болур. Эки турачылар кезээде бисте кожа, Тиилелге хүнүндө чүрөктеривистиң динмиттелир.

Дегут Де

Чаа-Хөл суур. Чурукту сайттың

«ЧЫРЫК ДУЗА – III»

Чүдүкчү кижилер Башкыны ооң экинчи чанын, даштыкы хевирин, сос-домаандан, ат-алдарындан а Башкының билиг-мергежи-ден, сагыш-сеткилинин шына-дан чуртталгага эң-не ажыктыгын өөредиглиг чагыг-сүмелен кол билип алыр. Ооң-биле чөлөштүр Бурган Башкының эдиленин, судур езулалдың ачы-назын, буян-кежиктин айдызын алыр ужурулуг. Чижээ, бодунун аарыын эмнеп чораан чүт мергежилдиг буянын эмчини ала, «Ат-алдарлыг, көрүштүг чангыг кижилер» деп буруудадып, чүт дуржулга чок кижини «Чүг-нээ тааржыр эмчи» дээш, ону алырга, кандыг ажыктыг чүт? Аарыг кижиниң эң-не сорулгазы — эмнедип алыры. Ангаш кандыг-даа аарыгны өрнүг, кижиниң эмчиге таар-таарзынмай турары чугула а эмчиниң мөзү-шынары аарыгны дорт харылзаалыг билер арга-дуржулгазы чугула.

дан хамааржыр. Чүглө өске улусту таарышпас кылдыр хүлээп албай, таарзынмай турарының чылдагаанын бодундан тып, шинчилеп көөр болза эки. Чүглө өске улусту буруулуг кылдыр көрүп чурттаар болза, бир шагда дөргүл-төрели-даа, эш-өөрү-даа чок, кара чааскаан арыг кижилер бооп артып каар.

Чижээ, томаанныг сарбашкынын кудурунга, а кайгал сарбашкынын тейинге мыак боражы берген. Томаанныг сарбашкына: «Ии, чүдээн! Сээң кудурунда мыак бар чүве-дир!» — деп, кайгал сарбашкын буруудадып, ооң чанынче чоокшулабайн, дезип чоруй барган. Ынчалза-даа томаанныг сарбашкын, ам канчаар, эжиниң бажында база мыак барын көргөн-даа болза, ыттавайн, бодунун кудурун хемге чуп каапкан. Кайгал сарбашкын чанып кээрге, ооң чурттаар чериниң ишти мыаксый берген. Девискээрин көргө база арыг. «Ам кайыын мыаксып турар чор» деп бодап, мыактыг кудурукту сактып келгеш: «Менде база мыак чыпшына берген эвес чүве бе?» — дээш, көөрге, анаа болган. Холу-биле бажын суйбап-тарга, бодунун тейинде мыак бар болган. «Ядараан, кудурун мыактыг деп хей-ле буруудадып тургандыр мен, оон-даа артык мээң тейим мыактыг» — дээш, ыткаш — «Өске

сарбашкынарны моон соңгаар белен-селен буруудадып турбас мен» деп боду бодунга даңгырак хүлээп алган.

Аарыы сегип эттинген, ажыл-агыйы түр када эки түннелдиг болганы дээш сүзүглөп чорууру артык эвес. Ындыг-даа болза, бир катап судур-ном номчударга, чорук-херээ эки чогул турган. Ооң соонда база катап ол-ла чүдүлгө черлеринге ном номчуткан соонда, сагыжына кирбээн. «Моон мурнунда бо хүрээ-хиит болгаш ол башкыга дыка-ла барып чораан мен. Сөөлгү үеде шоолуг барыккавас аларган мен» — деп, чүглө ооң бодунун нүгүлүндөн түннели багай болган, ачы-буяны четпээн байдалын безин билбейн, Бурган башкының мөргүл-номналы азы хүрээ-хииттиң башкылары күш чок ышкаш бодаар кижилер база турар. Олар аңчы кижиниң шыргай арга иштинде орук тыппайн, азып-тенип чорууру ышкаш, езулуг идегелдиг Бурган Башкыны болгаш энерелдиг башкыларын каапкаш: «Ам кайнаар баар болзумза, экил?» — деп айтыртынып, бодунга чүү чүве кол, кандыг түннел херегин бодап чадап, адак соонда чараш чугаа-биле төөредир улуска алзып чоруур. Ындыг улустун угаан-медерелинге езулуг сүзүк четпээни-биле олар бергедээшкннерге таваржып турар. Чамдык чүдүкчүлөр Башкы

кижини эки ышкаш бодаар, бодунун аайы-биле болбайн баарга, чаңаар, харадаар, могаттынар. Шак ындыг кижилерде сүзүк хамаанчок, хензиг-даа чүдүлгө чогу илден-дир. Ол чорук-биле кижилер чүглө бодунга шаптараазынын тургузуп турар.

«Бурунгу шагда ада-өгбевистен салгал дамчып келген шажын-чүдүлгө-вис» дээш, сүзүглөп чорууру эки-дир. Ындыг-даа болза, бо XXI векте дыл-домак, эртем-билиг сайзыраңгай үеге таварышкан болганда, «Төөгүде ада-өгбевис чүгө сарыг-шажына бүзүрөп, сүзүглөп чораан-ныл?» — деп, «Мен база ыяап-ла ол сүзүктүн чылдагаанын билип алыр ужурулуг мен» — дээш, Бурган Башкының төөгү-намдарын болгаш чүдүлгө-сүзүктүн ужуру-утказын шын билип, өөренип көөр болза эки.

Бурган Башкының судур-номнарында кижилерге хамаарыштыр чүнү бижээнин ылавылап, сонугарал билип алыккавас улус база турар. Чүглө судур номчуп каар болза, күзел-бодалында чок, шаптыктыг чүүлдер, илби азы фокус ышкаш, ис чок чайгаар чиде бээринге бүзүрээр. Ол чедимчелиг эвес. Судур номнарның

айызы хай-бачыт, аарыг-аржык, чогул шуудавайн турар чүүлдерни арыглап чайладырынга дузалыг. Ынчалза-даа кижиниң бодунун угааны-биле кылыр нүгүлдүг, мөзү-шынарлыг эвес чүүлдерин: кара сагыш, адааргал, арагалаашкын, өг-бүлезинге өскерлири, ажы-төлүн шын эвес кижизидери, чалгаа дээн ышкаш — бо бүгү хай-бачыттыг, шаптараазынын чүүлдерни чүглө Бурган Башкының сарыг-шажын өөрединден танып билип алгаш, чедер-четпес чазыгларга хамааржыр сүмө-чагыгны боду билип, хүлээп ал тургаш, адырар. «Күзевейн чоруур кара хай-бачыттыг чүүлдер ис чок адырылзын, күзеп чоруур эки чүүлдери үре-түннелдиг болзун!» деп бодаар болза, Судур номчулга биле шажын өөрединиң иелдирзин деңге шын билип алыр быжыг сүзүктү тургузар — эң-не кол чылдагаан ол.

Геше Лобсанг Тхуптен.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ САЙЗЫРАДЫР

өг-бүлө — ынакшылдың, кадыкшылдың, аас-кежиктиң, бай-ырак чуртталганың үндезини. Бистиң төрөөн Тыва-выс 1921 датускай күрүнө бооп тургустунганын билер болгай бис. Оң мурнунда өг-бүлелер канчаар чурттап турганын, амгы биле деңнеп көөрге кандыгыл деп чүвени номчукчулар-биле ылым үлежикседим.

Шагда өг-бүлө шынарлыг, кадыкшыл, ажы-төлү хей, тыва-ын бижиттинмээн дүрүмнери танымалыг үжүк-бижиткен күштүг. Ону чүнүң-биле бадыткаарыл е, ийи аныяк кижилер душчуп, аңа ада-иези дугурушкаш, дериг-херекселдин шаа-биле дээш, мал-маган үзүп бергеш, баштап, тускайлап каар чор. Ол аныяк өг-бүлө чер, мал агызындан черле салдынамас, амыдырап хөгжүүр дээш аккай чурттап эгелээр. Ол

тыва араганы ижер: Ижер-ижерде, чүглө 40 хар ажа берген кижилер ында-хааа ижип чораан. Кажан 1944 чылдың октябрь айда улуг ССРЭ-ге эки тура-биле каттыгып кирген соонда, улуг доскаарларга спирт деп чүве, оон 50-60 чылдарда ак, кызыл арагаларның кандыгы-даа кээп эгелээн. Оон-на тывалар ол ажыг сугну бичилеп амзаза-амзаза, ам бо хүннерде ынаар дүлүнүп кирер дей берген бис. Ол үеде-ле арага аймаан кызыргаш, ону ижерин соксадырын шегледип, чон ортузунга

Өг-бүлениң кижизидилгезин кыштелдирер болза эки. Эрги, чаагай езу-чаңчылдарны катап эгидер, улугну улуг, бичини бичи деп хүндүлээр чаагай чорукту, ажыл-амыдыралдан халбактаныр, шимченгир-туттунгур, каң кадык болур ужурулуг бис.

бүгү тала-биле тайылбыр ажылын чорудар турган. Сула салыпкаш, ам кээп демиселди күштелдиргеш-даа, күш четпейн турары-выс ол. Хайыраан элээр турган чонумну араганың хамчы үзер деп барды деп хомудал чор мен.

Өг-бүлениң кижизидилгезин күштелдирер болза эки. Эрги, чаагай езу-чаңчылдарны катап эгидер, улугну улуг, бичини бичи деп хүндүлээр чаагай чорукту, ажыл-амыдыралдан халбактаныр, шимченгир-туттунгур, каң кадык болур ужурулуг бис.

Араганы шуут хоруп кааптарга, үен-даян өске бүдүмелдер ижип, хораннанып база туруп бээр. Өске омактыг кижилерге көөрдө, кара кештиг улус мага-бодунун ферментилери арагага удур туржуп

шыдавас болгаш, дораан эзирип, ишти-хырнынга хораны чедирер. Ол ышкаш өй-чижээң база билбес-тир бис. Чүү-даа чүве өй-чижектег, хөлүн эрттиргеш, эмнеттинмес аарыглар тыптып, аарып-аржып чоруурувус чылдагааны ында. Арагалаашкынын түннелинде төрүттүнүп турар салгалдары-выс база төрүмелинде кадык кошкак, дудуу дээр чажыт эвес.

Шаанда 2 саар инектиг, 30-40 шээр малдыг, 1-2 уруглуг тыва кижилерди кижилер кылдыр санадып чораан. Ол хире бай-шырак чурттап чораан-дыр бис! Амгы шагда 30-40 шээр малдыг кижилер эки чурттап чоруур кижилер ышкажыл. А езулуг ядыны кижилер, шынап-ла, хериминиң иштинде «хөг!» деп ээриптер ыды безин чок орап-дыр. Ядамык, социал байдалы кошкак өг-бүлелер дээр кижилеривис күрүнениң ачызында субсидия, субвенция дузаламчыларын ап, халас чурттап олурарлар. Оон кедерезе, хөлүн эрттир амдажааш, ажы-төлүн база күрүнге азырадып, боттары каш кокшулун ижип эгелээрлери ол. Доктаамал ижер кижилер чүглө 40-50 хар четкеш, «дуу оранче айт-таныптар», ол дыка хомудан-чыг. Ажыл-агыйжы, бышкан назы ышкажыгай.

Ниилтел, күрүнө быжыг, кадык өг-бүлелерден тургустунган болур болза, ол чайгаар сайзырай бээр. Кожа-хелбээ сайзыраңгай чурттарны чижекке алырга, ында кижиниң ортума назыны 80-85 хар. Ол чурттарда өг-бүлө тургузуунче улуг кичээнегени салып, чаа өгленген аныяктарны бир чыл дургузунда тускай курстарга өөредип турар.

Хүндүлүг төрөөн чонум! Ада-өгбелеривис кайы хире эрес-кежээ чораан-дыр. Черивис, хемнеривис кайнаар-даа көже бербээн. Оларның салгалдары силер ада-өгбелериниң чаагай езу-чаңчылдарын эдери, арага-таакпыдан адырып, мал, чер ажыл-агыйын хөгжүдүп, төрөөн чериниң төлөптиг төлдери болунар.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ООЛ.

ҮЕ-БИЛЕ ДЕҢГЕ ӨӨРЕДИР

Уругну сайзырадыры — ооң салым-чаяанын илередип тыва-ры, өөредилгезин уламчылаары. Чижээлээр, эге школаның өөреникчизи орус дыл кырынга чаа сөстөрүн шингээди алыр, а ооң соонда өөренип алган сөс курлавырын чугаага ажыглап, бодунун бодалын чедимчелиг тайылбырлап шыдаар. Эгезинде өөреникчи шуут чугааланмас турган болза, ооң соонда ол чоорту бодун көргүзүп шыдаптар хостуг чорукка чедип келир.

Телевильди сайзырадырының технологиязы өөреникчилерни бот-тускайлаң ажыл-чорудулгага өөредир болгаш, кичээл колдуунда башкы биле өөреникчиниң аразына сайгарылга хевирлиг эртер. Ылаңгыя орус, тыва чогаал кичээлдери бо технология чокка болдунмас. Уруглар өөренип турар темазында көдүртүнген айтырыгларны боттарыны-биле сайгарып шинчилээр. Бергедежи берген чүүлдерин башкының дузазы-биле сайгарар.

«Проект» деп сөс өөредилге адырында «бодал», «төлевилел» азы «план» дээн уткалыг. Баштайгы бодалдың төрүттүнгенин «эскиз» (дөзевилел) дээр, а ооң соонда бодалдан эгелээш түннелди көргүскен бүгү орукту — «проект» (бодал, төлевилел) деп адаар.

Кандыг-даа мергежилди чедип алырга, уругларга эртем биле кижизидилге кол черде. Бо бүгүнү чедип алырынга башкы кижиниң мерген угааны уругларга улуг ужурудузалыг. Башкының кол чедип алыр сорулгазы:

- 1) кады ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургузары;
- 2) уругнуң сеткил-сагыжының делгеренгейин кириери;
- 3) теманы башкы биле өөреникчи кады шилип алыр;
- 4) дилеп-тывар ажылдарга онаалгаларны ажылдап кылыр.

Төлевилел өөредириниң кол чүүлдери:

- проектиниң бодалдары амыдырал-биле холбаалыг;
- башкының башкарыкчы ролю — кол чүүлү болур;
- проектиниң бот-күүселдези болгаш харысалгазы.

Төлевилелдин чадаларында башкы биле өөреникчиниң кады ажылдажылгазының схемазы: кичээлди эгелээри, сорулгазын тодарадыры,

ажылчын бөлүктү тургузары; планнаашкын, дилеп-тывар айтырыгны бүгү талазындан өөренип көөрү, дыңнадыгны шыныдыры, бодалды сайгары; шийтпирни хүлээп алыры, эң-не таарымчалыг шилигениң аргазы (хевир); күүселдези, кол бодалдарны болгаш материалдарны номчууру; хыналдазы, демдек салыры, ажылдың сайгарылгазы, чедимче чок болган чүүлдерниң чылдагааннарын тодарадыры.

Башкы чүглө угланган эртеминге өөредир эвес, а өөреникчилерни мөзү-бүдүштүг болурунга, чуртунун төлөптиг хамаатылары кылдыр хевирлеттинеринге бүгү күжүн харам чокка өргүп чоруур. Чаа технология ажылгалының баштайгы үезинде бергедээшкннер турар, өөреникчи бүрүзү ону ажып эртип, даанган ажылын күүседип шыдаар база кызар ужурулуг.

Төлевилел өөредириниң технологиязынга даянып алгаш, кичээлдерин амгы үениң техниктиг херекселдерин чедимчелиг ажылгагылаан, кичээл бүрүзүндө ном-биле ажылды чорудуп, чогуур материалдарын тургузуп, уругларның чогадыкчы чоруун улам-на сайзырадыр. Технология дээр — бүдүрүлгө аргаларының каттышканы болгаш педагогика адырынга чорудулгалары база аргаларны эртем езузу-биле бижири. Педагогика технологиязы — ол дериг-херекселдериниң аргаларының шупту хевирлеринге каттышканы.

Ынчал кээрге, башкы өөреникчилерге быжыг билигн бээр дээш чогадыкчы езу-биле ажылдап чоруур. Башкыларның өөреникчилерге чедирген билигден оларның түннел ажылы илереттинип келир.

Эльвира ЧЫМБАЛАК, эге класс башкызы.

Чаа-Суур сумузу, Өвүр кожуну.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редак-
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыггаан саннары болгаш еске-даа факт-
дыңнадыглары дээш авторлар боттары харытылаар.

Хөй-ниити чөмненилге черлеринге, кондитер болгаш хлеб
 пар черлерге ажыдыкчылыг болгаш ажыдыкчы чокка далган бы
 «**ERGO HS20**» чаа профессионал бышкы садып тур мен.
 Күчүзү: 0,75 кВт, кужу: 220 В, деңзиси 75 кг
 Өрттөз 27650 руб (Москва хоорай өрттөз). тел. **8-923-3804**